

**TƏDQIQATLAR
RESEARCH
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**ARAZ VADISI ERKƏN TUNC DÖVRÜ YAŞAYIŞ
MƏSKƏNLƏRİNİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ BÖLGƏ
ƏHALİSİNİN ETNİK MƏNŞƏYİNƏ DAİR**

Məcid Məcidzadə

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
macidzade1981@mail.ru

Açar sözlər: Kür-Araz mədəniyyəti, Araz çayı vadisi, yaranma arealı, dövrləşmə, etnik mənşə

Məlumdur ki, Cənubi Qafqazın ilk tunc dövrü mədəniyyəti elmi ədəbiyyatda həmçinin Kür-Araz mədəniyyəti adı altında da tanınır. İlk əvvəllər tədqiqatçı B.A.Kuftin həmin mədəniyyətin Kür-Araz çayları arasında mövcud olduğunu bildirmişdi (1.s,126-127). Lakin, son dövrlər əldə olunmuş arxeoloji materiallar əsasında Kür-Araz mədəniyyətinin izlərinə şimalda Dağıstan, Çeçen-İnquşetiya, Şimali Osetiya bölgələrində rast gəlmək mümkündür. Qərbdən və Cənubdan həmin mədəniyyətə aid abidələrə Şərqi Anadoluda, Cənubi Azərbaycanda təsadüf olunmuşdur. Kür-Araz mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət nümunələrinə, hətta, müasir Suriya və Fələstin ərazilərində də rast gəlinmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin yaranma mərkəzi elmdə mübahisə yaradan mövzulardan biri olmuşdur. Belə ki, bir çox tədqiqatçılar tərəfindən bu mövzuda müxtəlif fikir və nəzəriyyələr ortaya atılmışdır.

O.H.Həbubullayev söyləyir ki, irəli sürülən faktlar əsasında Kür-Araz mədəniyyətini yerli eneolit mədəniyyəti əsasında Zaqafqaziyanın cənub bölgələrində yaranmışdır (2, s.194).

Q.S.İsmayılzadə isə bir qrup tədqiqatçıların fikrinə əks olaraq Kür-Araz mədəniyyətinin yaranma bölgələrindən birinə Azərbaycanı da aid etmişdir (3, s.164).

A.Q.Seyidov Kür-Araz mədəniyyətinin meydana çıxmasını Naxçıvan-Urmiya və Şərqi Anadolu əraziləri ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir (4, s.23).

V.H.Əliyev Kür-Araz mədəniyyətinin gəlmə olması fikrini təkzib edərək onun yerli Qafqaz mənşəli olması ehtimalı ilə çıxış etmişdir (5, s.54).

Ç.Barney Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin yaranma mərkəzinə Şərqi Anadolunun Elyaziq-Malatya ərazisinin daxil olduğunu bildirmişdir (6,

s.169). Lakin, S.H.Aşurov yuxarıda səslənən bu fikrə əks olaraq söyləyir ki: Elyazıq əyalətindən əldə olunmuş xalkolit dövrü materialları Barneyin bu fikrini təkzib edir. Çünki, boyalı qablarla müşayiət olunan yerli xalkolit mədəniyyəti Zaqafqaziyanın enolit dövrünə aid monoxrom cilalı qabları ilə heç cür uzlaşmır (7, s.91-92). Digər tərəfdən O, Naxçıvan bölgəsindəki Kür-Araz mədəniyyətinin yerli eneolit mədəniyyəti zəmnində meydana çıxaraq, tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində yeni-yeni əlamətlər qazandığını bildirmiş və bu ərazidə yaşayan İlk tunc dövrü əhalisinin miqrasiya yollarını aşağıdakı kimi təsnifatlandırmışdır (7, s.95).

Birinci yol: Kür-Araz mədəniyyəti tayfaları Quruçay-Köndələnçay vadisinə Araz çayının axını boyunca yayılmışlar.

İkinci yol: Kiçik Qafqaz sıra dağlarının çay vadiləri boyunca olan aşırımlardan keçərək Ermənistan, buradan isə Gürcüstan və Şimali Qafqaza istiqamətlənmişlər.

Üçüncü yol: Araz çayının mənbəsinə doğru və oradan Şərqi Anadolu, Suriya, Fələstinə doğru yayılmışlar.

O.M.Çaparidze isə bu mədəniyyətin yaranma mərkəzinin Kür-Araz çayları ərazisi olduğunu bildirmişdir (8,s.44).

R.M.Munçayevin fikrincə Kür-Araz çayları arası ərazidə əkinçiliyin və qoyunçuluğun inkişafı əhalinin artımına səbəb olmuşdur ki, bu da İlk tunc dövrü mədəniyyəti tayfalarının bu bölgədən Zaqafqaziya və ona qonşu ərazilərə yayılması ilə nəticələnmişdir (9, s.150-152).

A.A.İessen bəzi tədqiqatçının fikrinə əks olaraq ehtimalla da olsa Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin formalaşdığı ərazilərdən biri kimi müasir Gürcüstan və Ermənistan bölgələrinin olduğunu qeyd etmişdir (10, s.14).

Bir qrup tədqiqatçının ehtimalına əsasən Kür-Araz mədəniyyətinin mərkəzi indiki Ermənistan yaylası olmuşdur (11, s.141).

Kür-Araz mədəniyyətinə aid keramika məmulatına müasir Suriya və Fələstin ərazilərində təsadüf olunması faktı da diqqəti cəlb edir. Elmi ədəbiyyatda həmin mədəniyyət Kirbet-Kerak mədəniyyəti adı altında da tanınır (12, s.113). Bəzi tədqiqatçıların ehtimalına əsasən Suriya və Fələstin ərazilərində Kür-Araz mədəniyyətinə aid keramikanın aşkar olunması, həmin bölgələrə şimal-şərqdən qədim tayfaların köçü ilə bağlı olmuşdur (10, s.5).

Biz, belə bir ehtimalın tərəfdarıyıq ki, Kür-Araz mədəniyyəti ilkin olaraq eneolit mədəniyyəti əsasında Cənubi Qafqaz bölgəsində yaranmış və sonradan bu mədəniyyətin yaradıcılarının bu bölgədən müxtəlif ərazilərə miqrasiyaları baş vermişdir.

Kür-Araz mədəniyyətinin xronoloji dövrləşdirilməsi bir çox tədqiqatçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. K.X.Kuşnaryeva və T.N.Çubunişvili Kür-Araz mədəniyyəti qədim yaşayış məskənlərini dövrləşmə baxımından aşağıdakı kimi təsnifatlandırmışlar (11, s.61-62).

I mərhələ- e.ə. 3000-2700 – 2600

II mərhələ- e.ə.2700-2600 – 2400-2300

III mərhələ- e.ə.2400-2300 – 2000

Onlar, birinci mərhələyə Şenqavitin II, Amiranist-qoranın I, Karaz abidəsinin XV-XI, Xizanaant-qora qədim yaşayış məskəninin D1, C3, C2 və qisməndə C1 təbəqələrini, Kül-Təpə II-nin aşağı laylarını, Baba-Dərvişin erkən materiallarını, Göy-təpə (K1, qismən K2 təbəqələri), Ozni, Beştaşeni, Kulkabeki, Qudaberdxa, Mingəçevir abidələrini həmçinin, Xankəndi (103, 119, 125 sayılı kurqanları) və Tkviavi kurqanını aid etmişlər.

İkinci mərhələyə Şenqavit III, Amiranis-qora (II təbəqənin mərkəz hissəsi), Karaz (XI-VII təbəqələr), Xizanaant-qora, Kvaçxelebi (C1 təbəqəsinin əksər hissəsi), Kül-Təpə II (yuxarı laylar), Göy-təpə (qismən K1 və K2 təbəqələri), Qarni, Elar və s daxildir.

Üçüncü mərhələyə isə Şenqavit IV, Takavoranist, Kosi-Çoter, Amiranis-qora (III təbəqə), Karaz (yuxarı təbəqələr), Xizanaant-qora, Baba-dərviş II (son materiallar), Yanıq-təpə (ilk tunc dövrü I təbəqə), Üç-təpə, Telman-kənd, Samqori, Bedeni kurqanları və s aid edilir.

Tədqiqatçı O.M.Çaparidze Kür-Araz mədəniyyətinin ilk dövrlərini, e.ə. IV minilliyin ortaları və sonları, son dövrünü isə III minilliyin ortaları ilə məhdudlaşdırmışdır (13, s.262).

Q.L.Kavtaradze Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələsini e.ə. IV minilliyin əvvəllərinə aid etmişdir (14, s.142). R.M.Munçayev bu mədəniyyəti e.ə. III minillik ilə məhdudlaşdırmışdır (9, s.192). Q.Q.Pxadzenin tədqiqatlarına əsasən, Kür-Araz mədəniyyəti xronoloji dövrləşmə baxımından e.ə. 3000-2400-cü illəri əhatə etmişdir (15, s.18).

Kür-Araz mədəniyyətinin xronoloji baxımdan dövrləşdirilməsi qərb tədqiqatçıların əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Ç.Barney bu mədəniyyətin ilkin mərhələsini e.ə. 3000-ci il, son mərhələsini isə e.ə. 1900-cü il olduğunu bildirmişdir (16, s.237; 17, s.140). B.Braun isə Göytəpə qədim yaşayış məskəninin ilk tunc dövrünə aid təbəqəsini e.ə. III minillik ilə məhdudlaşdırmışdır (18, s.264).

Kür-Araz mədəniyyətinin xronoloji dövrləşdirilməsi yolunda yerli tədqiqatçılar tərəfindən də müxtəlif cəhdlər edilmişdir.

I Kültəpə abidəsinin tədqiqi ilə məşğul olan O.H.Həbubullayev burada Kür-Araz mədəniyyətinin başlanğıc mərhələsindən başqa bütün mərhələlərin olduğunu bildirmişdir. Bundan əlavə tədqiqatçı I Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsini üç mərhələyə bölmüşdür (2, s.196). I Kültəpə qədim yaşayış məskənindən 8,5 metr dərinlikdən götürülmüş kömür analizi LE-163-4880±90 il və ya e.ə.2920±90 il olduğunu göstərmişdir. Bu səbəblə O.H.Həbubullayev I Kültəpənin 2-ci təbəqəsinin başlanğıc mərhələsini e.ə. IV minillik olduğunu bildirmişdir (2, s.191-192).

Qeyd olunmalıdır ki, I Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsinin dövrləşdirilməsi müxtəlif tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

A.A.İessen I Kültəpə abidəsinin 2-ci təbəqəsinin, başlanğıc dövrünün e.ə. IV minilliyin sonlarına aid olduğunu bildirmişdir (10, s.4).

T.N.Çubunuşvilli və K.X.Kuşnaryevanın fikrincə isə I Kültəpənin Kür-Araz dövrü təbəqəsi III minilliyin I yarısına, ola bilsin ki, IV minilliyin sonlarına aid olmuşdur (19, s.16). Q.S.İsmayılzadə I Kültəpə abidəsinin ilk tunc dövrü təbəqəsinin e.ə. 2900-2500-cü illərə aid olması fikrini irəli sürmüşdür (20, s.101). S.H.Aşurov I Kültəpənin xronoloji dövrləşdirilməsi baxımından yuxarıda söylənən fikirlər ilə razılaşmayaraq həmin abidənin erkən tunc dövrü təbəqəsinin ilkin başlanğıc mərhələsinin e.ə. 3300-cü il, son mərhələsini isə 2600-2500-cü illərə aid etmişdir (7, s.88). Bundan əlavə O, Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyətinə aid digər qədim yaşayış məskənlərinin dövrləşdirilməsini məsələsini aşağıdakı şəkildə təsnifatlandırmışdır.

II Kültəpənin üst layları e.ə. 2800-2500, I Maxta e.ə. 2800-2400, Ovçular təpəsi e.ə. 3500-2600 illər, Şortəpə e.ə. 3200-2500 Ərəbyengicə, Xələc, Aşağı Daşarx qədim yaşayış məskənləri e.ə. IV minilliyin sonu- III minilliyin birinci yarısı, Sədərək abidəsi e.ə. IV minilliyin ikinci yarısı.

Q.S.İsmayılzadə tərəfindən Cənubi Qafqazın cənub-şərq ətkələrində, o cümlədən Azərbaycan ərazisində üzə çıxarılmış Kür-Araz mədəniyyəti abidələri dövrləşmə baxımından aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır (3, s.172-173).

İlk tunc dövrünün I mərhələsi (e.ə. 3500-3000-cü illər). I Kültəpə və Qaraköpəktəpə abidələrinin ilk tunc dövrü təbəqələrinin aşağı qatları, Mişarçayın I qatı, Baba Dərvişin qədim materialları, Günəştəpə, Uzuntəpə, Meynətpə, Xantəpə qədim yaşayış məskənləri, Göytəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsinin aşağı layları.

İlk tunc dövrünün II mərhələsi (e.ə. 3000-2700-cü illər) I Kültəpə və Göytəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsinin yuxarı qatları, Qobustan və II Kültəpənin materialları, bütün Mingəçevir kompleksi, Baba Dərviş abidəsinin son materialları, Yanıqtəpə qədim yaşayış məskəni.

İlk tunc dövrünün sonuncu III mərhələsi (e.ə. 2700-2300-cü illər). Qaraköpəktəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsinin yuxarı qatları, Xankəndi, Üçtəpə, Telmankənd kurqanları, Qəflətəpələri abidəsi və s. daxildir.

A.Q.Seyidov Azərbaycan, xüsusilə Naxçıvan bölgəsində yerləşən erkən tunc dövrü abidələrini xronoloji baxımdan dörd mərhələyə bölərək onları aşağıdakı şəkildə dövrləşdirmişdir (4, s.30).

I mərhələ: Formalaşma dövrü – (e.ə. 4100-4000-3600-cü illər). Ovçular təpəsi, Xələc, Damlama, Sədərək abidələri.

II mərhələ: ilk başlanğıc dövrü – (e.ə. 3600-3150-ci illər). II Kültəpə, Ovçular təpəsi abidələri.

III mərhələ: orta inkişaf dövrü – (e.ə. 3150-2700-cü illər). I və II Maxta abidələri, II Kültəpə, Şortəpə, I Kültəpə.

IV mərhələ: son inkişaf dövrü – (e.ə. 27000-2400-cü illər). I və II Kültəpə abidələri, I Maxta, Ərəbyengicə, Aşağı Daşarx.

Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının etnik mənşəyi məsələsi də mühüm mübahisə mövzusu olmuşdur. Belə ki, bu mübahisəli məsələnin müəyyənləşdirilməsi yolunda bəzi tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif nəzəriyyə və ehtimallar ortaya atılmışdır.

O.M.Çaparidzenin fikrincə Kür-Araz mədəniyyəti tayfaları etnik baxımdan hələ ümumi Qafqaz dil ailəsindən e.ə III minillikdən etibarən ayrılmaqda olan Kartvel etnosu ilə bağlı olmuşdur (13, s.248-253).

E.İ.Krupnov Qafqazın Eneolit və İlk tunc dövrü qədim əhalisinin etnik mənsubiyyətinə toxunarkən yazırdı: Bu dövrlərə aid qədim tayfalar antropoloji baxımdan bir olmuşlar. Görünür onlar eyni etnik mənşəyə, yəni sonralardan İber-Qafqaz dil ailəsi şəklində formalaşan vahid Qafqaz dil substratına daxil olmuşlar (21, s.40).

R.M. Munçayev də ilk əvvəl Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının etnik baxımdan indiki müasir Qafqaz-İber dil ailəsi xalqlarına yaxın olması ehtimalı ilə çıxış etmişdir. Lakin O, sonradan Qafqazın ilk tunc dövrü qədim əhalisinin etnik mənsubiyyəti mövzusunda toxunarkən yazır: e.ə III minillik və daha qədim dövrlərdə Qafqaz ərazisində yaşayan xalqların, hansı dillərdə danışmaları faktı qaranlıq olaraq qalır. Ola bilsin ki, Kür-Araz mədəniyyəti arealına daxil olan qədim əhali Hurri-Urartu, Xatt, Kartvel, Nax-Dağıstan və ya Adıq-Abazın dillərində danışmışlar (9, s.411).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazın İlk tunc dövrü əhalisinin etnik mənşəyi mövzusunda digər nəzəriyyələr də mövcuddur. Belə ki, tədqiqatçı Q.M. Melikişvilli tərəfindən Kür-Araz mədəniyyəti qədim əhalisini etnik baxımdan naməlum hind-avropa tayfaları ilə əlaqələndirməyə çalışılmışdır. Onun fikrincə, Kür-Araz mədəniyyəti tayfaları hind-avropa mənşəli tayfalar olmuş və həmin tayfalar tədricən Kartvel mənşəli qədim əhali tərəfindən asimilasiyaya məruz qalmışlar (22, s.11-12). N.Müse-yibli isə yuxarıda səslənən ehtimalın tam əksinə olaraq Kür-Araz mədəniyyətinə aid üzə çıxarılmış kurqan qəbirlərindəki dəfn adətlərinin müqayisəli xüsusiyyətlərinə toxunaraq bu mədəniyyətin hind-avropalılarla bağlayan heç bir faktın məlum olmadığını bildirmişdir (23, s.5). Cənubi Qafqazın erkən tunc dövrü mədəniyyəti qədim tayfaların etnik mənsubiyyəti mövzusu həmçinin digər yerli tədqiqatçıların da diqqətindən yayılmamışdır. Q.S.İsmayilzadə ilk tunc dövründə indiki müasir Azərbaycan torpaqlarında qədim Hurri tayfalarının yaşadığını söyləmişdir. O, buradaca qeyd edir ki, e.ə IV-III minillikləri əhatə edən Kür-Araz mədəniyyəti Qafqazın qədim tayfalarının mü-

hüm mərhələlərini əhatə etmiş və fikirimizcə məhz bu dövr bölgə əhalisinin əsas etnik qruplarının formalaşdığı bir dövrdür (3, s.167).

A.Q.Seyidov Cənubi Qafqazın ilk tunc dövrü tayfalarının etnik mənsubiyyəti məsələsindən bəhs edərkən yazır: Kür-Araz mədəniyyəti yaradıcıları həm arxeoloji, həm də antropoloji dəlillərə əsasən kəspə tipinə daxil dirlər ki, bu tip indiyənədək dəyişməyərək Azərbaycan türklərinin antropoloji tipini təmsil edir. Lakin müəllif, həmçinin Kür-Araz mədəniyyətini yaradan tayfaların hamısının Prototürk etnosları olması ehtimalının düzgün olmadığı fikiri ilə də çıxış etmişdir (4, s.33-34).

S.H.Aşurov isə Gürcüstan və Ermənistan ərazilərindən üzə çıxarılmış Kür-Araz mədəniyyətinə aid qəbir abidələrinin müxtəlifliyini nəzərə alaraq həmin ərazilərdə yaşamış İlk tunc dövrü tayfalarının etnik baxımdan müxtəlif olduğunu bildirmişdir (7, s.94-95).

Fikirimizcə, Kür-Araz mədəniyyəti arealında yaşamış qədim tayfaların etnik problemlərinin həlli yolunda linqvistik faktların araşdırılması köməkçi və istəyərdən biri ola bilər. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Cənubi Qafqazın İlk tunc dövrü qədim əhalisi sırasına Hurri tayfaları da aid olmuşlar. Bu dövrdə Qafqaz və ona qonşu ərazilərdə yaşamış qədim əhalinin etnik məsələlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuş tanınmış linqvistik alim İ.M.Dyakonov Hurri dilinin təsnifatını verərkən onun aqlyutinativ dillər sırasına aid olduğunu bildirmişdir (24, s.29). Maraqlısı budur ki, müasir Kür-Araz mədəniyyəti arealına daxil olan ərazilərdə yaşayan aqlyutinativ dillər sırasına indiki Azərbaycanlıların da aid olduğu Türk dilləri də daxildir.

Arxeoloji ədəbiyyatda Qafqazın Kür-Araz mədəniyyəti yaradıcılarının paleoantropoloji xüsusiyyətləri də öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə Erkən tunc dövründən başlayaraq Cənubi Qafqaz ərazisində daha qədim olan Kəspə tipinin transformasiyası nəticəsində Ön Asiya tipinin formalaşması prosesi başlanmışdır (25, s.158). Qeyd olunmalıdır ki, I Kültəpənin eneolit dövrü təpəqəsindən üzə çıxarılmış kəllənin tədqiqi Kəspə tipinin ən qədim forması hesab olunur (25, s.157). Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar müasir Azərbaycanlıların antropoloji özəlliklərindən bəhs edərkən onların Kəspə tipinə aid olduğunu söyləmişlər (25, s.161). Tanınmış antropoloq Qasımoğlu R.M qeyd etmişdir: Azərbaycan xalqının əsas özəyini təmsil edən Kəspə tipi Zaqafqaziyanın, Qafqazın Şimal-Şərq rayonlarının eneolit dövrünə aid paleoantropoloji qalıqlarında müəyyən edilmişdir. O, həmçinin Cənubi Azərbaycanlıların da Kəspə tipinə aid olduğunu bildirərək, onların Şimali Azərbaycanlılardan cüzi seçildiyini bildirmişdir. Maraqlıdır ki, bu tip Zaqafqaziyanın orta tunc dövrünə aid paleoantropoloji qalıqlarında müxtəlif variantlarda təmsil olunmuşdur (26, s.43,16,25).

Beləliklə, bütün yuxarıda müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən söylənilmiş fikir və nəzəriyyələrin təhlili əsasında Qafqazın, o cümlədən, Araz çayı

vadisi Kür-Araz mədəniyyəti qədim əhalisinin etnik mənsubiyyəti ilə bağlı tərəfimizdən bir neçə nəticəni qeyd edə bilərik.

Birincisi, Kür-Araz mədəniyyətini yaratıcılarından biri Cənubi Qafqaz, o cümlədən, müasir Azərbaycan torpaqlarında yaşayan mənşəyi hələlik elmə məlum olmayan Hurri tayfa birliyi olmuşdur. Diqqət çəkən fakt həmin tayfaların danışdığı dillərin quruluş baxımından aqlyutinativ dillər sırasına daxil olmasıdır ki, indiki dövrdə Kür-Araz mədəniyyəti arealına daxil olan ərazilərdən birində yaşayan Azərbaycan türkləri belə dillərdə danışan xalqlardan birinin təmsilçiləri hesab olunur.

İkincisi, əldə olunmuş paleontoloji dəlillərə əsasən məlumdur ki, Qafqaz ərazisində Kür-Araz mədəniyyətindən əvvəl və sonra mövcud olmuş arxeoloji mədəniyyətlərin qədim əhalisi antropoloji əlamətlərinə görə Kaspi tipinə aid olmuşlar. Belə olduqda isə Cənubi Qafqazın İlk tunc dövrü mədəniyyəti yaratıcıları böyük ehtimalla Kaspi antropoloji tipinin daşıyıcıları olmuşlar ki, bu tipin əlamətləri hal-hazırda özünü daha çox Şərqi Anadolu və Azərbaycan türklərində göstərməkdədir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən faktları nəzərə alsaq Qafqazın və, o cümlədən, Araz çayı vadisi Kür-Araz mədəniyyəti yaratıcıları arasında digər xalqlarla yanaşı həmçinin ehtimalla da olsa qədim türk mənşəli tayfalarının olmasını da söyləmək olar. Lakin digər tərəfdən, Kür-Araz mədəniyyəti qədim əhalisinin etnik mənsubiyyəti məsələsi hələlik arxeologiya elimində qaranlıq qalan mövzulardan biri hesab olunur. Fikirimizcə bu qaranlıq mövzunun aydınlaşdırılması yolunda Cənubi Qafqaz ərazisində Erkən tunc dövrünə aid kurqan qəbir abidələrindəki dəfn adətlərindəki dini inanclar və həmin inancların bölgənin müxtəlif etnik mənşəyə malik əhalisinin müasir inamlarında olan rolunun öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Б.А. Куфтин. Урартский «колумбарий» у подошвы Арапата и Куро-Аракский энеолит. ВГМГ, XIII Тбилиси, 1944, с 1-127.
2. Абибуллаев .О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, Элм, 1982, 314 с.
3. Исмаилзаде Г.С . Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку. 2008, Nafta Press, 304 с.
4. А. Q. Seyidov. Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələri və onların dövrləşdirilməsi. Bakı. 2000, Çaşıoğlu, 110 s.
5. V. Əliyev. Qədim Naxçıvan. Bakı, Elm, 1979, 76 s.
6. Burney. C.A. Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age. As, vol. VIII, 1958, pp. 157-209.
7. S .H. Aşurov. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı, 2002, Nafta Press, 158 s.

8. Джапаридзе О.М. К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры. Автореф. канд. дис. Тбилиси: изд. «Мецниереба», 1962, 47 с.
9. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Москва, Наука, 1975, 415 с.
10. А.А.Иессен. Кавказ и Древний Восток в IV и III тысячелетии до н.э., КСИА, 1963, с. 3-14.
11. Т.Н. Кушнарера, К. Х. Чубинишвили. Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград, Наука, 1970, 189 с.
12. S.Hood. Excavations at Tabarael A krad 1948-1949. Anatolian solties vol. I ,1951, pp. 113-147.
13. Джапаридзе О.М. К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры., Тбилиси, Мецниереба, 1961, (Gürcü dilində), 337 с.
14. Г.Л.Кавтарадзе. Хронология археологических культур Грузии эпохи энеолита и бронзы в свете новых данных. Тбилиси , Мецниереба, 1981 (Gürcü dilində), 153 с.
15. Пхакадзе. Г.Г. Энеолит Квемо-Картли. Автореф. канд. дис. Тбилиси, 1964, 2с.
16. Burney C.A. Circular Buildings found in Janik-tepe, North-West Iran. Antiquity v. XXXV. №139, pp. 237-240
17. Burney C.A. The Excavations at Janick Tepe, Azerbaijan. Second Preliminary Report, İraq, vol. XXIV, 1961, pp. 138-153.
18. Brown. T. V. Excavation in Azerbaijan 1948, London, 1955. 279 p.
19. Кушнарера К.Х. Чубинишвили Т.Н. Историческое значение Южного Кавказа III тыс. до н.э. Сов. археология, 1963 № 3, с. 10-24.
20. Г.С.Исмаилов. Археологическое исследование древнего поселения Баба-Дервиш (III тысячелетии до н.э), Баку, Элм, 1978, 101 с.
21. Крупнов Е. И. Древнейшая культура Кавказа и Кавказская этническая общность (К проблеме происхождения коренных народов Кавказа). СА , №1 1964, с. 26-44.
22. Меликишвили. Г.М. Возникновение Хетского царства и проблема древнейшего населения Закавказья и Малой Азии, ВДИ, 1965 №1, с. 3-31.
23. N. Museyibli. Leylatərə mədəniyyəti kurqanlarının mənşəyi Kurqanlar və Qədim Hind-Avropalılar nəzəriyyəsi kontekstində . Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, 2015, №1, s. 3-8.
24. Дьяконов. И. М. Языки древней Передней Азии. Москва, Наука, 1967, 479 с.
25. К. Н. Мəммədov. Qafqaz Paleoantropologiyası. Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2003, №2 , s. 156-162.
26. Qasımova. R. M. Azərbaycan xalqının etnogenezi paleoantropoloji və antropoloji materiallar əsasında. Tarix. elm. dok. dissertasiyası, Bakı, 1997, 55 s.

THE PERIODIZATION OF ARAZ RIVER VALLEY SETTLEMENTS IN THE EARLY BRONZE AGE AND THE ITS ANCIENT ETHNIC ORIGIN

Majid Majidzade

Summary

Key words: Kura-Araz culture, Araz river valley, Periodization, Established area, Ethnic origin

The general study of the early Bronze Age monuments in the Araz River-valley has scientific importance for periodization of the settlements in Kur-Araz culture of the Caucasus. In general, the chronological history of the South Caucasus in the Early Bronze Age has been the subject of many researchers, but a definite conclusion on this issue has not been determined yet.

There are existed different theories rejecting each other on the initial settlements and the ethnic origin of Kur-Araz culture. The latest investigations give us opportunity to concern today's territory of Azerbaijan and also the areas of Araz River valley as the centre establishment of this culture. Unfortunately, as to the ethnic origin of the ancient tribes of the Kur-Araz culture, a group of researchers according to the frame of national interests and the assumption stated that the creators of this culture originated from the Indo-European or Caucasian Iber tribes. However, according to the obtained anthropological and linguistic facts it should be noted that the Caucasian prototurk tribes also played a role in the formation of the culture of South Caucasus and spreading of this culture to the other regions in Early Bronze Age.

ПЕРИОДИЗАЦИЯ ПОСЕЛЕНИЙ РАННЕЙ БРОНЗЫ ДОЛИНЫ АРАКС И ЭТНИЧЕСКОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ ДРЕВНЕГО НАСЕЛЕНИЯ РЕГИОНА

Меджид Меджидзаде

Резюме

Ключевые слова: Куро-Аракская культура, Аракская долина, Хронология, Ареал возникновения, Этническая принадлежность

Исследование памятников раннего бронзового периода долины реки Аракс, с точки зрения периодизации жилых поселений, относящихся к Куро-Аракской культуре общего Кавказа, имеет научное значение. В целом историческая хронология раннего бронзового периода Южного Кавказа всегда была в центре внимания многих исследователей, однако по сегодняшний день вокруг данной темы нет конкретного мнения.

О первичном возникновении центра Кура-Аракской культуры и ее этнического происхождения имеются различные противоречивые теории. Исследования последних времен дают возможность относить возникновение центра данной культуры к территориям нынешнего Азербайджана, в том числе к долине реки Аракс. Что же касается этнического происхождения древних племен Кура-Аракской культуры, то, к сожалению, здесь некоторые исследователи исходя из предположений и национальных интересов, относили происхождение данной культуры к племенам Индо-Европейского или Иберо-Кавказского происхождения. Однако на основе полученных лингвистических и антропологических фактов нужно отметить, что в формировании раннего бронзового периода Южного Кавказа, а также в распространении этой культуры за пределами этих регионов, племена прототюрков Кавказа также сыграли немалую роль.